

К.З. Возьний

ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ ТА ЇЇ МЕНТАЛЬНІ МОТИВИ

У статті досліджено проблему взаємного зв'язку ментальності та мотиваційних механізмів економічної поведінки людини, проаналізовано структурні складові менталітету українців, проведено оцінку конкордації капіталістичної концепції розвитку країни з ментальними особливостями її населення, визначено основні проблеми генезису інституту ринкової економіки в Україні.

Ключові слова: економічна поведінка людини, ментальність, підприємництво, фактори економічної ментальності, капіталістична психологія.

Табл.1. Рис. 1. Літ. 41.

К.З. Возьный

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА И ЕГО МЕНТАЛЬНЫЕ МОТИВЫ

В статье исследована проблема взаимной связи ментальности и мотивационных механизмов экономического поведения человека, проанализированы структурные составляющие менталитета украинцев, проведена оценка конкордации капиталистической концепции развития страны с ментальными особенностями ее населения, определены основные проблемы генезиса института рыночной экономики в Украине.

Ключевые слова: экономическое поведение человека, ментальность, предпринимательство, факторы экономической ментальности, капиталистическая психология.

K. Z. Voznyy

ECONOMIC BEHAVIOR OF PERSONALITY AND HIS MENTAL MOTIVES

In the article the problem of inter-relation of mentality and motivational mechanisms for the economic behavior of the person is researched, the structural elements of Ukrainians' mentality are analyzed, concordation of capital concept of the country development with the mental peculiarities of its citizens is evaluated,

the main problems of genesis for the institute of market economy in Ukraine are defined.

Keywords: economic conduct of man, mentality, enterprise, factors of economic mentality, capitalist psychology.

Постановка проблеми. Тисячоліття важких і часто соціально болісних пошуків, що здійснювало людство привели його до ринкової моделі устрою власного економічного життя. Капіталістична економіка виявилася найбільш оптимальною, хоча й не ідеальною формою розв'язання мегаекономічної проблеми невідповідності між сукупними суспільними потребами і виробничою можливістю їх задоволення. З-поміж усіх апробованих людством моделей економіки саме ринкова її різновидність забезпечувала найефективніший спосіб розв'язання вищезгаданої проблеми. У кінці XX ст. Україна також стала на шлях капіталізації власної економічної системи. Проте, цей шлях виявився складним і довгим.

Проблеми та недоліки реформ національної економіки нашої країни зумовлені кількома істотними обставинами, що залишаються часто за межами теоретико-аналітичних оцінок фахівців.

Обставина перша – інституційна. Загальний вектор ранніх економічних реформ в Україні містив швидше геополітичну, аніж власне економічну складову. Рух до ринку мотивувався з одного боку, незадовільним економічним становищем, що стало наслідком неефективності етатичної моделі устрою суспільства, а з іншого – природнім бажанням жити краще і мати вищий рівень добробуту. Концепція продуманих економічних реформ фактично була підмінена черговим, добре вмотивованим бажанням «наздогнати» прозахідну економічну цивілізацію. У державному управлінні почала домінувати психологія погано осмисленого наслідування і копіювання «...західної моделі демократичного управління і ринкового господарства» [11].

Обставина друга – технологічна. Розвиток ринкових інститутів потребує не лише інституційних змін власне економічної системи, але й технологічних рішень високої якості, які б забезпечили національним продуктам конкурентні

переваги на світовому та національному ринках. Натомість, національна економіка України номінально не була цілісним «економічним організмом», а лише своєрідним його уламком. Окремі галузі і сектори економіки були на 70–80% зорієнтовані виключно на потреби ВПК.

Обставина третя – управлінська. Реформи на мікрорівні часто гальмувалися за рахунок того, що більшість управлінських кадрів сформували свої навички менеджменту в надрах малоефективної але загалом прогнозованої командно–адміністративної моделі управління («економіки спокою»), що через свій централізм не вимагала особливої ініціативи і відповідальності, не містила такої кількості факторів ризику, як це характерно для ринкової економіки.

Обставина четверта – ментальна. Динамічні економічні та політичні реформи практично зовсім не враховували специфіку національного менталітету українського народу, структуру його соціальної свідомості, соціокультурні поведінкові норми та традиції, особливості системи життєвих цінностей та пріоритетів. Надзвичайно **актуальною** і цікавою видається думка про те, що «у фантастично швидкому економічному розвитку Північної Америки вирішальну роль, мабуть, зіграв менталітет колоністів: якщо до Південної Америки переселялися в основному воїни, то в Північну – трудівники. З часом цей континент став осереддя найенергійніших і ініціативних людей зі всього світу» [20].

У контексті наведеного вище саме остання (четверта) обставина **актуалізує** науковий і практичний інтерес до відповідних проблем. Відзначимо, що економічна поведінка людини предметно завжди належала до сфери наукових інтересів різних складових частин економічної науки – починаючи від теоретичної економіки і закінчуючи різними прикладними її складовими (економіка промисловості, економіка транспорту, економіка сільського господарства, економіка туризму, економіка будівництва тощо). Проте, дослідження економічної поведінки людини як основного компонента економічної системи завжди проводилися через призму цілком раціональних економічних категорій таких, як «потреба», «дохід», «ціна», «корисність»,

«якість» тощо. Власне ця обставина фактично випускала з поля зору соціально-психологічну складову в поведінці основного ринкового «гравця».

Сучасний ринок є системою складних соціально-економічних відносин, що виникають між його учасниками. У свою чергу, ці відносини є наслідком і водночас формою компромісу інтересів який виявляється через поведінку усіх суб'єктів-учасників (стейкхолдерів). З-поміж величезної кількості компонентів поведінкового впливу далеко не останню роль в економічному житті людини відіграє її менталітет.

На перший погляд проблеми економіки та ментальності взаємно між собою не переплітаються. Однак, це лише на перший погляд. Насправді ж, основою економічного життя людини є споконвічна потреба вибору – товару, технології, сировини, ресурсів, способів їх використання та поєднання. Потреби складають основу нашої поведінки у якості головного мотиватора. Останні, в свою чергу, є продуктом компіляції фізіологічної, соціальної та психологічної складових нашої природи. Фізіологія є тією складовою нашого єства, що робить людину невід'ємною частиною матеріального світу, уподібнює взаємно та деіндивідуалізує, адже наші потреби в такому контексті є практично універсальними (однаковими) – кожна людина хоче їсти, пити, дихати, розмножуватися і т. ін. Соціально-психологічна складова нашої природи робить її поліфонічною і багатогранною. Чи не найкраще цю багатоманітність та змістовне розмаїття нашої природи відображає саме ментальність народу, нації. Зазвичай дослідження проблем економіки та ментальності відбувалося окремо, без урахування можливостей їх взаємопроникнення.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед визнаних дослідників національного менталітету були французькі: філософ, психолог та етнограф Л. Леві-Брюль [23], психолог Ш. Блондель [39], історики М. Блок [5] і Л. Февр [34], один із засновників соціології Е. Дюркгейм [19]; німецькі: соціолог і економіст М. Вебер [10], фізіолог і психолог В. Вундт [12]. Дослідженням проблем ментальності у соціально-психологічному вимірі займалися також такі відомі російські науковці, як Ю. М. Афанасьєв [2], Ю. Л. Безсмертний [4], Ю. В. Бромлей [7, 8, 9], Л.М. Гумельов [15], А. Я. Гуревич [16], Л. Я. Косалс [21],

В.В. Кочетков [22], Т.М. Полякова [28] тощо. Методологічні, світоглядні основи дослідження української ментальності розкриті у працях Б. Д. Грінченка [31], М. С. Грушевського [13, 14], Г. С. Сковороди [29], М. Т. Юрія [38] тощо.

Проблеми мотивів економічної поведінки людини перебували почасти у науковому фокусі різних **економічних шкіл** як минулого, так і сучасності. В рамках класичного підходу економічна поведінка розглядається як раціонально мотивована, індивідуалізована, зорієнтована на бажання максимізувати корисність. Вибір споживача при цьому ґрунтується на стійких преференціях.

«Дана модель піддалася критиці з боку інституціоналістів, а пізніше — неоінституціоналістів. З метою компенсації обмеженості неокласичної моделі було запропоновано враховувати при аналізі чинники неповноти інформації, очікувань і впливу колективних дій та інститутів. В цілому інституціоналісти зуміли зробити практично загальновизнаним той факт, що без урахування соціально-психологічних чинників економічної поведінки економічна теорія не зможе виконувати свою прогностичну функцію» [1].

Нині незаперечним можна вважати той факт, що категорія «ментальність» має також економічний, а не лише загально-філософський, соціально-психологічний зміст. Проте синтетична конструкція «економіка і ментальність» є відносно новою. Проблема взаємного зв'язку економіки та ментальності загалом має дуже масштабний і актуальний суспільний вимір, потребує детальної науково-теоретичної обробки та осмислення.

Мета дослідження полягає в тому, щоб оцінити вплив ментальної домінанти на систему економічних мотивів поведінки людини – суб'єкта ринку; визначити основні чинники, що формують механізми взаємної залежності менталітету народу та його здатності до сприйняття психології капіталістичних відносин.

Основні результати дослідження. Одним з головних функціональних компонентів ринкового механізму є інститут **підприємництва**. Відомий «Словник сучасної економічної теорії Макміллана» дає доволі широке та диференційоване за організаційно-правовими формами тлумачення цієї категорії [30, с.154]. Підприємництво розглядається як організовуючий фактор

виробничого процесу. Різниця між підприємцем та трудовими ресурсами проявляється у мірі відповідальності, ризику та економічних наслідках їх функціонування, необхідності прогнозувати перспективи розвитку подій на ринку тощо. Й. Шумпетер у своїй славнозвісній «Теорії економічного розвитку» визначав підприємництво як домінанту економічного росту та розвитку суспільства. «Підприємцями, – пише Шумпетер, – ми називаємо господарюючі суб'єкти, функції яких полягають у здійсненні нових комбінацій . . . » [37, с.142]. «Шумпетер зобразив підприємця як людину особливого типу, лідера, мотивованого бажанням діяти, який виконує підприємницьку функцію, реалізуючи нові комбінації. Таким чином, підприємець – джерело дискретних змін; агент змін, чиї нові комбінації вносять в економічне життя турбулентність і тим самим порушують рівновагу стаціонарного стану» [37, с.841].

Зміст досліджуваної проблеми значною мірою визначається тим наскільки взаємно між собою узгоджуються ідеологія ринкового, новаторського і креативного підприємництва з одного боку, та ментальні особливості народу – з іншого. Іншими словами, питання полягає в тому чи можна ментальні особливості українського народу назвати капіталістичними, ринковими, або ж принаймні таким, що не суперечать концепції ринку.

Тлумачень поняття «ментальність» в спеціальній літературі є достатньо багато. Ось деякі з них. «Менталітет (від фр. *Mentalite*) – спосіб мислення, світосприйняття, духовної настроєності, що притаманні індивіду або групі . . . Менталітет – світоглядна матриця, картина світу в свідомості людини і її «вписаність» в цю картину. Це норма сприйняття світу навколо себе і себе в ньому» [24]. Інше авторитетне джерело пропонує свій варіант. «Менталітет (ментальність) (від пізньолат. «*mentalis*» – «розумовий»), спосіб мислення, сукупність розумових навиків і духовних установок, які властиві окремій людині або суспільній групі» [6, с.717]. Часто у якості змістовних синонімів щодо понять «ментальність» і «менталітет» використовуються в науковій літературі такі категорії як «світогляд», «національний характер», «етнічна самосвідомість», «психологія» тощо.

Запропоновані вище визначення лише окреслюють в загальних рисах економічну складову ментальності, проте аж ніяк не вичерпують суть проблеми, винесеної в заголовок цієї статті. Слід погодитися з думкою про те, що «. . . на відміну від ідеологічних установок і суспільних поглядів, що швидко змінюються, менталітет має більш постійний характер, оскільки відображає стійкі звички, вдачу та форми поведінки» [25]. В цьому випадку, економічний інтерес до проблеми ментальності лише посилюється, оскільки вона є довготерміновою детермінантою економічної поведінки людини, фактором суспільного прогресу або регресу, залежно від того, наскільки конкордатними виявляться її складові та «дух капіталізму».

Вітчизняний досвід розвитку інституту **підприємництва** протягом перших років незалежності країни виявив ряд серйозних проблем, що явно мають металні корені. Людина, що починала займатися підприємництвом, отримувати додаткові доходи і краще жити практично одразу опинялася у середовищі морально-психологічної ізоляції. Пострадянська свідомість не приймала нових, капіталістичних проявів економічного життя. Для більшості співвітчизників підприємець асоціювався не стільки з працьовитістю, ризиком, відповідальністю та ініціативою, скільки з обманом і крадіжками. Болісне сприйняття чужих успіхів і перемог над нужденністю виражалося не лише у заздрості та прихованій обструкції молодим підприємцям. Відомо чимало фактів, коли майно, машини, будівлі і техніка підприємців свідомо псувалися, руйнувалися і спалювалися. Причому, це далеко не завжди було справою рук нечистоплотних конкурентів. Своєрідною антиринковою «національною традицією», характерною і для сучасної української економіки є слабкий правовий захист суб'єктів економічної діяльності та їхньої приватної власності. «Мода» бути успішним та багатим важко і довго приживалася на пострадянському просторі, асоціація типу «бізнесмен – злодій» була тому серйозною причиною ментального виміру.

Світовий досвід економічних і політичних реформ свідчить, що проблема взаємозв'язку економічного та ментального є актуальною не лише для України чи країн пострадянського простору, але й для інших країн світу, що робили

«круті повороти» у власній історії. «Ментальність східних німців (НДР) за 50 років існування в умовах соціалізму певним чином деформувалася: частина німецького народу, що славиться своєю працьовитістю, виявилася психологічно не готова сприйняти суто капіталістичний спосіб життя Західної Німеччини – напружена праця за високу платню» [20].

Формування економічної компоненти менталітету народу – складний і тривалий процес, що включає щонайменше три основні факторні групи: релігійно-етичну, географічну (природнокліматичну) та історичну. Кожен з цих факторів сукупно сформував те, що ми можемо назвати економічною ментальністю українського народу (рис.1).

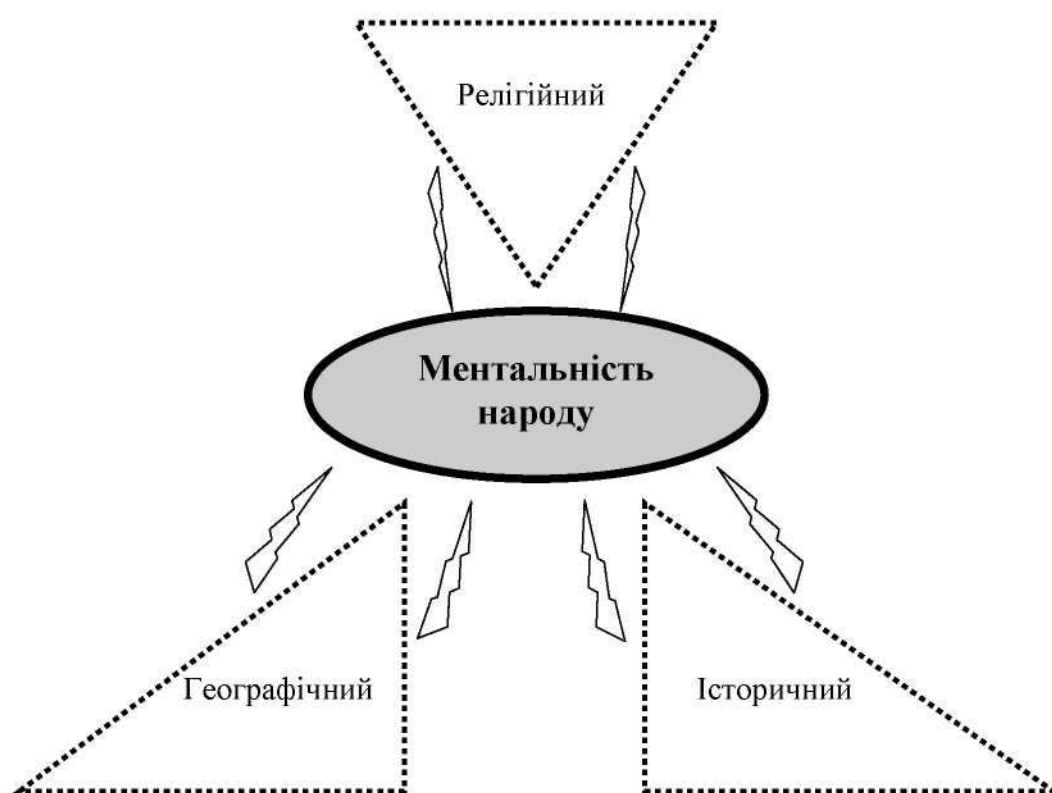

Рис. 1. Основні фактори економічної складової ментальності

Релігійно-етична домінанта ментальності народу мабуть найбільш детально досліджена у праці німецького соціолога та економіста Макса Вебера («Протестантська етика і дух капіталізму»). Згадана наукова праця побачила світ в 1905 році. Цікаво відзначити, що хоча термін «менталітет», запроваджений Р. Еммерсоном, на момент публікації згаданої праці М. Вебера вже «жив» у науковому лексиконі майже півстоліття, німецький соціолог жодного разу не використав ні категорії «менталітет», ні її змістового аналога

«ментальність». Водночас, змістовий аналіз праці М. Вебера виявляє, що її автор досліджує саме систему залежностей між економічною поведінкою людини, її резистентністю щодо капіталістичного духу та ідеології підприємництва з одного боку і релігійно-етичною складовою ментальності, з іншого. Головний акцент було зроблено на економічних відмінностях католицької та протестантської течій християнства. М. Вебер, аналізуючи металну різницю, характерну для згаданих течій християнської релігії, відзначає: «Ми маємо на увазі безперечне переважання протестантів серед власників капіталу і підприємців, а також серед вищих кваліфікованих верств робітників, і перш за все серед вищого технічного і комерційного персоналу сучасних підприємств» [10]. Наслідки релігійних відмінностей М. Вебер переносить у вельми прагматичну площину і виражає через таку економічну категорію, як «продуктивність праці». «Сучасний мешканець Сілезії²¹, – пише Вебер, – збирає (*виробляє, вирощує* – К.В.) в середньому при повному напруженні своїх сил лише дещо більше двох третин того хліба, який в рівний проміжок часу збирає (*виробляє*) мешканець Померанії²² або Мекленбурга²³, які до того ж мають вищу платню і краще харчування; продуктивність поляка – чим далі на схід, тим сильніше – відрізняється від продуктивності німців». Вебер у цьому випадку має на увазі те, що рух із Заходу на Схід проектує зміни у структурному співвідношенні протестантів та католиків на користь останніх, а продуктивність праці змінюється при цьому на користь перших. Дуже цікаву і водночас дещо дискусійну спробу «включення» в цю веберівську концепцію українського чинника робить Ю. Нікулін. Його ремінісценція вищезгаданої думки М. Вебера про те, що « . . . німець працює краще, ніж поляк, поляк краще, ніж українець і українець краще, ніж росіянин . . . » [26] досить довільна і може бути визнана автентичною лише частково і при умові, якщо взяти до уваги той факт, що на момент написання відповідної праці М. Вебера велика

²¹ Історична область в Центральній Європі, більша частина якої територіально належить сучасній Польщі, менша – Чехії і зовсім невелика – Німеччині.

²² Колишня провінція Прусії, нині територіально розподілена між Польщею (більша частина) та Німеччиною (менша частина).

²³ Регіон на півночі Німеччини, нині частина землі Мекленбург – Передня Померанія

частина території сучасної України належала Речі Посполитій. Однак, в праці М. Вебера жодного разу не згадують ні «українця», ні «росіянина».

Зваживши на близькість теологічно-філософського змісту католицизму та православ'я, від себе додам, що такі паралелі доречні і щодо зіставлень у площині «православ'я – протестантизм». Протестантська церква загалом дає підприємцю своєрідну санкцію на активне заняття бізнесом, навіть пропагує розвиток професійної діяльності. Натомість для православної, східнослов'янської субкультури характерні відносини патерналізму, насичені ідеями братерської любові до ближнього, соборності і безкорисності, що погано корелюють з головною детермінантою капіталістичної економіки – бажанням примножити власність. Протестантська економічна доктрина оцінює успіхи людини як наслідок її особистих зусиль. Для українських церков незалежно від їхнього конфесійного розподілу характерною є доволі солідарна оцінка успіхів людини, як форми (наслідку) Божої опіки та ласки, що передбачає споглядально-пасивну участь людини у власних успіхах, здобутках і поразках в бізнесі. Ідеї неагентивності, тобто непідвладності людині власної долі, разом з культурою бідності, сформовані в глибинах ментальності українського народу виступають як стримуючий чинник капіталістичного розвитку української економіки.

Хоча релігійна домінанта у системі світоглядних впливів на свідомість українців продовжує залишатися за інерцією, сформованою протягом багатьох століть, доволі сильною, проте, як засвідчують соціологічні дослідження, ці впливи стають значно слабшими. Згідно даних соціологічних досліджень, проведених в період з 11 по 20 жовтня 2008 року Київським міжнародним інститутом соціології і Центром «Соціальні індикатори», 27% респондентів росли й спілкувалися поза будь-яким релігійним впливом [33]. Соціологічні дослідження, проведені в серпні 2000 р. Українським центром економічних і політичних досліджень виявили, що серед людей у віці від 18 до 28 років віруючими себе вважають лише 53% респондентів, 27% вагаються між вірою та невір'ям і 14% відносять себе до категорій «невіруючий» або «атеїст». Цим же дослідженням виявлено дуже цікавий взаємозв'язок, що видається особливо

актуальним в тематичному контексті цієї статті. Йдеться про структуризацію у середовищі віруючих за ознакою рівня їхнього **доходу**, що за визначенням є категорією **ринковою**. Виявляється, що 78 відсотків від загальної чисельності віруючих в Україні мають рівень прибутку, нижчий за середній; 20 – отримують прибутки середнього рівня та лише 2% – віруючі, чий рівень прибутків вищий за середній [18].

Щодо **географічного (природнокліматичного) чинника**, то тут слід відзначити наступні суттєві обставини. Території на котрих проживали племена, що склали основу сучасного українського народу завжди знаходилися на перехресті економік, релігій, культур, традицій, інтересів і торгових шляхів, що об'єктивно змусило наших предків виховати в собі толерантність та терпимість без яких немислимий сьогодні глобалізований і полікультурний бізнес. Крім того, більша частина території сучасної України з точки зору її рельєфних та ландшафтних особливостей не була захищена від зовнішніх ворогів. У часи скрути населення не мало можливості переховуватися у густих лісах чи інших природних укриттях. Постійні зовнішні загрози зумовили необхідність розбудови колективних систем захисту від ворогів. Ведення господарства з використанням трудомістких і низькопродуктивних ранніх систем землеробства (заліжна, перелогова, вирубно-вогнева, лісопильна, парова) потребувало також колективної господарської взаємодопомоги, общинності та консолідації ресурсів. Не маючи сильного державного захисту²⁴ та сприятливих географічних та ландшафтних умов землероби вимушені були пристосовуватися до будь-якої влади, нав'язаної завойовниками, надіятися тільки на свої сили. Наслідком такої ситуації став своєрідний позірний стереотип «покірного» українця, що завжди стоїть осторонь можливих неприємностей («моя хата скраю – нічого не знаю»). Насправді ще предки сучасних українців сформували в собі таку рису характеру, яка стала частиною їхньої ментальності і дозволила вижити у найскладніших умовах. Люди сформували вміння обдурити (перехитрити) часто ворожу до них владу, навчилися отримувати користь з будь-якого її прорахунку. Чи не є своєрідним

²⁴ Невеликий виняток складають часи Київської Русі та Богдана Хмельницького

зразком успадкованої підприємливості здатність нашого народу виживати у таких катастрофічно складних економічних умовах, які склалися сьогодні в Україні? Навіть за умов коли держава запроваджує грабіжницькі податки і побори, стягує їх драконівськими методами, народ зумів створити не контрольовану владою могутню тіньову економіку [36], частка якої у структурі ВВП країни за даними Міністерства економіки у 2007 р. складала 32% [35].

Історичний чинник економічної ментальності українського народу є чи не найвпливовішим, найскладнішим і найнеоднозначнішим з-поміж усіх, що сформували її сучасну природу та специфіку. Сама лише це, окремо взята проблема, цілком заслуговує на те, щоб стати самостійним науковим дослідженням. Питання лише в тому, наскільки глибокий хронологічний пласт обрати у якості предмета дослідження та оцінки. Зупинимось лише на визначальних складових історичного впливу на економічну ментальність. З точки зору оцінки саме історичного впливу на економічну ментальність, Україна набуває вельми унікального, строкатого та доволі неоднорідного забарвлення, оскільки окремі частини сучасної її території у різні історичні епохи державного саморозвитку належали до складу різних державних утворень (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике Литовське князівство, Польське королівство, Московське царство, Козацька держава, Річ Посполита, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, УНР, ЗУНР, СРСР тощо). Все це не могло не залишити історичний слід в економічній ментальності та поведінкових мотивах різних частин українського народу. Крім того, сучасний український народ сформувався у результаті складних і тривалих історико-демографічних процесів з різних племінних частин протоукраїнської нації, кожна з яких мала свої особливості. Однак той факт, що ці процеси відбувалися дуже давно, дозволяє припустити, що їхній вплив на сьогоднішні ментальні особливості мешканців нашої країни не дуже істотний. Більш актуальними є історичні події, що відбувалися відносно недавно і залишили свіжіші та глибші сліди у ментальній пам'яті та культурі народу. Цікаво відзначити, що в нашій історії є чимало подій, котрі мали діаметрально протилежні вектори впливу на процеси формування про- або ж

контрkapіталістичних ознак ментальності. Прикладом можуть служити періоди козащини та кріпосного права в Україні. В першому випадку ми маємо приклад того, як історичні обставини сприяли формуванню саме прокапіталістичного духу. Козацька епоха спричинила унікальний синтез колективного та індивідуального; свободи волі і вибору з відчуттям дисципліни та відповідальності; духу конкурентності та співпраці; общинних інтересів та інституту приватної власності на землю. Кріпосне право натомість пригнічувало все те, що могло формувати дух капіталізму та підприємництва в майбутньому, культивуючи покору, терпіння та здатність бути підконтрольним. Важливо також відзначити, що кріпосне право як джерело пригнічення економічних свобод та розвитку протокапіталістичної ментальності у різних частинах України через її територіальні роздробленість було скасовано не одночасно²⁵. Дуже вдалий і актуальний приклад ментальних змін у свідомості українських селян саме в період селянської реформи та ліквідації кріпосного права дають твори відомого майстра української комедії І. Карпенка-Карого. Його п'єси «Сто тисяч» та «Хазяїн» відбивають дуже характерні, як на той час тенденції у ментальних складових економічної поведінки селян. З одного боку, поява мінімальних політичних свобод та економічних можливостей для індивідуального протокапіталістичного підприємництва відкриває в українських селянах надзвичайно цікаві риси (працелюбність, підприємливість, індивідуалізм, ощадливість, кмітливість, передбачливість, раціоналізм тощо). З іншого, має місце суспільне несприйняття та навіть висміювання надмірного захоплення гонитвою за багатством, жадібністю, дріб'язковістю, заздрісністю тощо. Дуже характеристичним і переконливим є монолог Калитки із п'єси «Сто тисяч»: «Ой Пузирі! Глядіть щоб ви не полопались, а замість вас Калитку розіпре грошвою . . . Отоді я вам покажу, як хазяйнують! Я не буду панувати, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму як мазав чоботи дьогтем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Їдеш день – чия земля? Калитчина! Їдеш два – чия земля? Калитчина! Їдеш три – чия земля? Калитчина! . . . Диханіє спирає . .

²⁵ Австрійська імперія скасувала кріпосне право для західноукраїнських земель у її складі протягом весни-літа 1848 року, а кріпосне право в Російській імперії було ліквідовано згідно указу від 19 лютого 1961 року.

. а скотини, а овець розведу – земля під товаром буде стогнать . . . Отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!». Жолуді²⁶, Калитки, Чоботи та Пузирі з їхньою неприхованою і невгамовною жадобою до багатства стали об'єктом гротескного висміювання. Люди, що вирости в злиднях ніяк не могли втамувати спрага багатства.

Органічний історичний синтез «ринкового» та «антиринкового» в ментальності українського народу демонструє мотивована думка про те, що «велика частина українців, як і американці, є нацією переселенців. Вони заселили дикий степ, відтіснивши кочівників, як американці відтіснили індіанців. На відміну від російських общин, що володіли землею, українська сільська громада передбачала взаємодопомогу, але володіння землею було приватним» [36].

Проведений аналіз емпіричних даних та різних літературних джерел дозволяє виокремити кілька головних **проблем** ментального характеру, що впливають на економічну поведінку українців, роблять її антикапіталістичною, неринковою.

Перша – проблема психологічно сприйняття інституту приватної власності. Десятиліття масового культивування системи «колективних цінностей», їх пріоритету щодо індивідуальних інтересів та потреб людини, зрівняльних принципів розподілу спричинили певні ментальні деформації, що спроектувалися і на економічну поведінку людей. Аналіз змісту та структури соціально-економічних конфліктів, що виникають в середовищі малого та середнього бізнесу виявив надзвичайно індикативну їх складову. Виявляється, серед чинників, що роблять соціально-економічні виробничі відносини деструктивними і натягнутими домінує такий як невміння працювати на умовах найму, визнавати та толеровано ставитися до інституту «чужої» приватної власності. Тривале домінування соціально привабливої, проте утопічної комуністичної ідеології «рівності, справедливості та братерства», боротьби з «експлуататорами» сформували систему ментально-поведінкового заперечення

²⁶ Персонажі п'єси І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» – багаті селяни.

інституту приватної власності без якого індивідуалізована капіталістична економіка немислима.

Друга. Криміналізація усіх сфер життя неокapіталістичного суспільства. Виникає загалом унікальна і навіть парадоксальна ситуація, за якої населення загалом традиційно законопослушної країни починає підтримувати у якості політичних лідерів на посади різного рівня людей, що мають кримінальне минуле або підтримують з криміналітетом тісні «ділові стосунки». Низький рівень якості державного менеджменту призвів до того, що частина економічних функцій держави фактично перейшла до криміналітету. Показовими щодо цього є дані про динаміку рівня довіри українського суспільства до основних інститутів державної влади. Дослідження проведені Інститутом соціології НАН України виявляють вкрай невтішну картину, що почасти і пояснює мотиваційний механізм таких змін у ментальності людей (табл.1).

Можна з певністю сказати, що новітня історія країни характеризується повною втратою населенням довіри практично до всіх без винятку інститутів влади. Звісно, що за таких обставин будь-які дії влади не знаходять ні розумінні ні підтримки серед населення.

Таблиця 1

Баланс довіри-недовіри до Президента, Уряду та Верховної Ради протягом 2000–2006 рр., % [17]

Інститути влади	Роки						
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Президент	-16,2	-47,4	-46,1	-49,9	-43,1	+29,5	-11,5
Уряд	-35,7	-44,9	-49,2	-51,3	-46,5	+11,5	-32,2
Верховна Рада	-54,9	-57,5	-57,7	-54,4	-54,0	-0,2	-34,4

Найактуальніший приклад. Звернення представників влади до населення з проханням не забирати депозитні вклади з банків лише погіршує і без того непросту загальну ситуацію в грошово-кредитній сфері, спричиняє зворотній ефект. За оцінками першого заступника голови НБУ А. Шаповалова від початку

перших проявів економічної кризи в Україні, загальний відтік депозитів з банківської системи за станом на початок лютого 2009 року склав 60 млрд. грн. [41]. При тому, що у 2007 році обсяг всього ВВП в Україні склав 713 млрд. грн. [27], ситуація видається надзвичайно складною і навіть загрозливою, якщо оцінити перспективи її розвитку.

За таких обставин думка Ю. Нікуліна десятирічної давності і сьогодні видається особливо актуальною у якості мотиву несприятливих ментальних змін у поведінці українців. «Державу можна поважати, якщо воно того заслуговує, в протилежному випадку її не поважають і навіть ненавидять. Наша держава не виконує найелементарніших функцій: вона не захищає життя і майно своїх громадян, не забезпечує нормальний рівень освіти і медичного обслуговування, прирікає велику частину своїх громадян на принизливе напівголодне існування. Держава доклала руку до того, щоб розколоти народ за територіальним принципом на Схід-Захід, за суспільно-політичним – на лівих і правих, патріотів – не патріотів, за мовним – «рускоязычных» і «україномовних», за релігійним – греко-католики – православні і самих православних на прихильників різних патріархатів» [26].

Третя. Надмірна грошова фетишизація стосунків між людьми. Проблема неоднозначна і реверсивна за своєю суттю. З одного боку, розвиток капіталістичної ментальності однозначно потребує зростання ролі та ваги грошей в економічному житті людини. З іншого, гроші «проникають» у раніше морально та історично «табуйовані» сфери людських стосунків, вступають у конфлікт з морально-етичними, правовими, та релігійними поведінковими нормами українського суспільства. Вони стають предметом всезагального суспільного поклоніння. Дослідження, проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 19 по 25 червня 2008 року виявило, що на запитання: «Що потрібно для щастя в першу чергу?», аж 9,7% респондентів з 2014 опитаних відповіли, що гроші [40]. При цьому «любов», «свобода і незалежність», «чиста совість» та «цікава робота» значно поступилися грошам, здобувши лише 6,1%, 5,2%, 5,1% та 3,9% відповідно. В опитуванні брали участь респонденти віком від 18

років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Аргументи більш, ніж переконливі. В ментальній свідомості народу, а отже і в його економічних поведінкових нормах відбулися структурні зрушення, проте їх можна назвати в цьому випадку лише квазікапіталістичними.

Висновки. Переконлива статистика посвідчує незаперечну здатність українського народу до підприємництва навіть за несприятливих, парцелярних і низько технологічних умов пауперизованого бізнесу. За даними Державного комітету статистики України [32] частка господарств населення у структурі виробленої сільськогосподарської продукції загалом, починаючи з 1990 року практично невинно зростала. Якщо в 1990 році структурна доля цієї категорії виробників в загальних обсягах сільськогосподарського виробництва країни складала 30,6%, то вже в 2006 вона сягнула позначки 61,0%. При цьому частка господарств населення у структурі обсягів виробництва продукції рослинництва збільшилася з 25,0% у 1990 р. до 57,7% у 2006. У тваринницькій галузі структурні зміни ще більш вражаючі – частка приватного виробника зросла з 35,2% (1990р.) до 65,5% (2006р.). Приватний виробник фактично став головним продуцентом таких видів сільськогосподарської продукції, як картопля (98,6%), овочі (87,9%), плоди та ягоди (87,9%), молоко (81,5%), вовна (78,8%) та м'ясо (57,3%). Працюючи лише на присадибних та дачних ділянках, селяни фактично беруть на себе левову частку проблем продовольчого забезпечення країни. Незаперечний факт – здатність до підприємливості в українському народі поступово відроджується і це при тому, що майже 70 років йому вперто нав'язували ментальність «колективного батрака». Нині в поведінці українців дедалі помітніше починають виявляти себе капіталістичнозорієнтовані риси ментальності: раціоналізм в поведінці, індивідуалізм, самостійність, готовність до ризику, прагнення заробляти і робити інвестиції, бажання жити багатше, здоровий кар'єризм тощо. Тільки такі зміни дозволять вибудувати та впорядкувати систему цінностей нової, ефективної української економіки. Проте вони відбуваються недостатньо

динамічно, але в цьому очевидно і полягає інерційна специфіка менталітету народу.

1. Архипова Т. А. Экономическое поведение в переходной экономике России: воздействие социально-психологических факторов [Электронный ресурс] / Т. А. Архипова. — Режим доступа : <http://ie.boom.ru/Arkhipova/Arkhipova1.htm>.
2. Афанасьев Ю. Н. Историзм против эклектики : французская историческая школа "Анналов" в современной буржуазной историографии / Ю. Н. Афанасьев. — М. : Мысль, 1980. — 280 с.
3. Балабанова Е. С. Особенности российской экономической ментальности [Электронный ресурс] / Е. С. Балабанова // Мир России. — 2001. — Т. 10, № 3. — С. 67-77. — Режим доступа : http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2006/10/07/0000291516/2001_n3_p67-77.pdf.
4. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века : очерки демографической истории Франции / Ю. Л. Бессмертный ; АН СССР, Ин-т всеобщей истории. — М. : Наука, 1991. — 239 с. : ил.
5. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Марк Блок ; пер с фр. — 2-е изд., доп. — М. : Наука, 1986. — 254 с.
6. Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Большая Российская энциклопедия ; СПб. : Норит, 2004. — 1456 с. : ил.
7. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. — М. : Наука, 1973. — 284 с.
8. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей. — М. : Наука, 1983. — 412 с.
9. Бромлей Ю. В. К разработке понятийно-терминологических аспектов национальной проблематики / Ю. В. Бромлей // Советская этнография. — 1989. — № 6. — С. 4.
10. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма [Электронный ресурс] / Макс Вебер. — Режим доступа : <http://www.kara-murza.ru/books/Veber/>.

11. Вуколова Т. С. Модернизация российского общества и национальная экономическая ментальность [Электронный ресурс] / Т. С. Вуколова // [Поиск эффективных институтов для России XXI века](#) : интернет-конференция. — Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/125683/print.html>.
12. Вундт В. Проблемы психологии народов / Вильгельм Вундт // Преступная толпа : сборник. — М. : Институт психологии РАН, 1999.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1 : До початку XI в. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 1991. — 736 с. — (Пам'ятки історії думки України).
14. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. — К. : Т-во Знання, 1991. — 240 с.
15. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. — Л. : Наука, 1990. — 270 с.
16. Гуревич А. Я. От истории ментальностей к историческому синтезу / А. Я. Гуревич // Споры о главном : дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". — М., 1993. — С. 16-29.
17. Дослідження рівня довіри громадян України до демократичних інституцій, органів влади [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor22/01.htm>.
18. Дудар Н. Релігія і віра в житті українців [Електронний ресурс] / Надія Дудар, Людмила Шангіна // Національна безпека і оборона. — 2000. — № 10. — С. 83-98. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/additional/article_dudar_shangina_NSD10_ukr.pdf.
19. Дюркгейм Э. Коллективный ритуал / Э. Дюркгейм ; пер. В. И. Гараджа // Религия и общество : хрестоматия по социологии религии / сост. В. И. Гараджа, Е. Д. Руткевич. — М. : Аспект Пресс, 1996. — С. 469-471.
20. История экономики : электронный учебник [Электронный ресурс] . — Режим доступа : http://www.gumfak.ru/econom_html/his_econ2/hec01.shtml.

21. Косалс Л. Я. Становление институтов теневой экономики в постсоветской России / Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина // Социол. исслед. — 2002. — № 4. — С. 13-21.
22. Кочетков В. В. Психология межкультурных различий / В. В. Кочетков. — Саратов : Саратовский Государственный Технический Университет, 1998. — 268 с.
23. Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет / Люсьен Леви-Брюль. — М. : Европейский дом, 2002. — 400 с.
24. Менталитет [Электронный ресурс] // Википедия : свободная энциклопедия. — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Special:Search?search=&go=Go>.
25. Менталитет [Электронный ресурс] // Визуальный словарь. — Режим доступа : <http://www.ped.vslovar.ru/1075.html>.
26. Никулин Ю. Менталитет народа и дух капитализма [Электронный ресурс] / Юрий Никулин // Зеркало недели. — 1998. — 5-9 января (№ 1). — Режим доступа : <http://www.zn.ua/1000/15028/>.
27. Основні показники економічного і соціального стану України 2001-2008 роки : макроекономічні показники [Електронний ресурс] / Національний банк України. — Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/Macro/index.htm>.
28. Полякова Т. М. Менталитет полиэтнического общества (Опыт России) / Т. М. Полякова. — М. : Институт этнологии и антропологии РАН, 1998. — 424 с.
29. Сковорода Г. Дослідження, розвідки, матеріали : збірник наукових праць / Григорій Сковорода ; АН України, Інститут філософії. — К. : Наукова думка, 1992. — 382 с.
30. Словарь современной экономической теории Макмиллана. — М. : ИНФРА-М, 1997. — 608 с.
31. Словарь української мови : в 4 т. / упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. — К. : Наук. думка, 1996.

32. Статистичний щорічник України за 2006 рік / Державний комітет статистики України ; за ред. О. Г. Осауленка. — К. : Консультант, 2007. — 552 с.

33. Три чверті населення України вважають себе віруючими людьми - результати соціологічного опитування [Електронний ресурс] / Державний комітет України у справах національностей та релігій. — Режим доступу : http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=6DE2C8E986581F879EAEDB1F37280152?art_id=131338&cat_id=45925.

34. Февр Л. Как жить историей / Л. Февр // Февр Л. Бои за историю / пер. с фр. — М. : Наука, 1991. — С. 24-38.

35. Частка тіньового сектору в Україні знизилася до 32% [Електронний ресурс] // Економічна правда. — 2008. — 1 серпня. — Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/4893068123c53/>.

36. Черний Г. Національна ідея і національна держава [Електронний ресурс] / Гелій Черний // День. — 1999. — 4 листоп. (№ 205). — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/6716/>.

37. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм, демократия / Йозеф Алоиз Шумпетер ; [предисл. В. С. Автономова ; пер. с нем. В. С. Автономова, М. С. Любского, А. Ю. Чепуренко ; пер. с англ. В. С. Автономова, Ю. В. Автономова, Л. А. Громовой и др.]. — М. : Эксмо, 2007. — 864 с. — (Антология экономической мысли).

38. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу / М. Т. Юрій. — 2-ге вид., доп. — К. : Таксон, 1997. — 237 с.

39. Blondel. Einfuhrung in die Kollektivpsychologie. — Wien, 1948.

40. http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=356.

41. http://vidido.ua/index.php/poglyad/comments/priskorivsj_a_vidtik_depozitiv_z_ukrains_kih_bankiv.